

התנ"ך והזיקה לעבר המקראי בלימוד תולדות עם ישראל, בחינוך העברי בארץ ישראל בראשיתו (1882-1918)

תאריכים:

התנ"ך, התנ"ך כהיסטוריה, העבר המקראי, החינוך העברי בארץ ישראל, עבריות, שלילת הגלות, האידיאולוגיה הציונית, התודעה ההיסטורית הציונית.

תקציר

ברוח התפישה הציונית, שייעדה להיסטוריה תפקיד מרכזי בעיצוב הזהות הלאומית, הועלה בחינוך העברי בראשיתו (1882-1918) הצורך בפענוח העבר ההיסטורי ובמתן פרשנות הולמת לתקופות קודמות, על מנת לגבש תפישת זהות עצמית חדשה ולשם דיון בשאלות היסוד של החברה המתחדשת בארץ ישראל: תרבותה, צביונה ומשמעותה. בתפישותיהם של המורים העבריים היו שאיפות התחייה הלאומית מעוגנות בשחזור מחדש של העבר ההיסטורי של עם ישראל, כאשר הגדרת טיבו של העבר נקבעה בדרך כלל על פי הכוונות לעתיד.

מעצם העלייה לארץ המולדת ההיסטורית, ההיאחזות בה, ההשתרשות באדמתה ובנופה, בעצם תהליך הנורמליזציה, שהתבטא בשאיפה להיות עם ריבוני ככל העמים, טופח הקשר עם העבר ההיסטורי הקדום של ימי בית ראשון ושני. קשר זה לעבר תפס מקום נכבד בהכרה החינוכית והתרבותית ובתודעה ההיסטורית של הדור החדש בארץ ישראל.

בתנ"ך ראו המורים העבריים ביטוי לרוח העברית הלאומית האמיתית, יצירה לאומית למופת המשקפת חיים לאומיים למופת. לפיכך, הם ראו בתנ"ך ספר ללימוד ההיסטוריה הלאומית של העם בארצו ובית-היוצר לידיעת המולדת.

מעמדו המרכזי של התנ"ך בחינוך העברי בארץ ישראל מראשיתו, ומקומו כיסוד עיקרי בחינוך הלאומי, היו קשורים לתהליך התחייה הלאומית אך היו גם תוצאה

של שיקולים פדגוגיים. לפי שיקולים אלה תוכנו של התנ"ך הולם גם את יעדי החינוך "המדעי" והאנושי. בראשיתו של החינוך העברי, כאשר המטרה האידיאולוגית הלאומית זכתה ליתר הדגשה, כשהאווירה החברתית והלאומית הייתה ספוגה כיסופים לחיים לאומיים עצמיים, עורר התנ"ך אצל המורים העבריים להט אמיתי. הם ראו בו מפתח קסם הפותח את השער לחיים לאומיים חדשים - ראייה רטרוספקטיבית-מגמתית ולא ראייה המתבססת על אמונה ועל קדושה דתית.

* * *

השימוש בנכסי חומר ורוח מן העבר לצורכי ההווה אינו חריג כלל וכלל והוא מצוי בכל התרבויות. הוא בולט באופן מיוחד בתפישותיהן של תנועות לאומיות העוסקות בהיסטוריה כאילו הייתה ארכיאולוגיה פוליטית.¹ הלאומיות, במיוחד בגרסתה הרומנטית ובמיוחד בתקופה של מפנה ושל תחייה לאומית, נבנתה מן ההישענות על ההיסטוריה ואימצה לעצמה את מגילת היוחסין של העבר כמרכיב חיוני ביצירת זהות לאומית או בשיקומה. לאומיות זו ניסתה להועיד לעבר ההיסטורי תפקיד מרכזי פעיל בהווה כביטוי לרוח האומה, ככוח מגייס ומפעיל וכאמצעי להבלטת הייחוד הלאומי, במטרה לעורר בעם תחושות גאווה ולעתים אף תחושות עליונות. ברם, התודעה ההיסטורית-לאומית הובילה לעתים לכיוונים רבים ומנוגדים - לא רק קשרה את העבר עם העתיד, אלא יצרה מצב שבו ניתן לייחס משקל שונה לכל גורם בתוך מערכת הזמנים; לפרש את ההיסטוריה כהתפתחות מודרנית או דיאלקטית; לראות את ההיסטוריה כשינוי או כרצף. בתוך כך התרחשה פעולת העיצוב של המורשת ההיסטורית-תרבותית של האומה. בתהליך זה מתגלה שניות ביחס של התודעה ההיסטורית הלאומית אל העבר. מחד-גיסא - המשכיות ורציפות, ומאידך גיסא - חדשנות. זו שניות המבטאת מומנטים חדשניים עם הישענות על

1 על הלאומיות ביחסה לעבר ההיסטורי:

A.D. Smith, National Identity, London, 1991, p.29; E.. Kamenka, "Political Nationalism, The Evolution of the Idea", in: E. Kamenka (ed.), Nationalism, The Nature and Evolution of an Idea, London, 1976, p. 10-11 ;

על הלאומיות הרומנטית לעומת הלאומיות הנשענת על המורשת החילונית והרציונליסטית של תקופת ההשכלה ביחס לעבר ראה:

J. Plamenatz, "Two Types of Nationalism", in: E. Kamenka (ed.), Ibid, p. 32-33 ;

א' שפירא, חרב היונה, ת"א, 1993, עמ' 23-24.

ייחוסים היסטוריים.. וכך, בצד מתן הארה למורשת ההיסטורית ומתן פירוש לאומי למסורות היסטוריות ישנות, מובלטות תקופות מסוימות כתקופות זוהר ולעומתן מובלטות תקופות אחרות כתקופות שפל.

כמו לכל תנועה לאומית, ובאופן מובחן יותר, הייתה לציונות תודעה היסטורית מפותחת והיא ייחסה חשיבות רבה לתודעה ההיסטורית ולידיעת העבר ההיסטורי כמקור לגייטימציה, לתקדימים ולסמלים.² אמנם לציונות הייתה אוריינטציה חזקה ומובחנת לעתיד והיא פעלה מתוך אנטיציפציה של מציאות רצויה, אך כתנועה המכוונת לעתיד היא הייתה זקוקה להסתמכות על העבר. מן העבר יכלה הציונות לשאוב את האמונה בעתיד טוב יותר ליהודים וגם את היומרה לתבוע מקום של כבוד בקרב העמים. דמות העתיד עשויה הייתה לקבל תוקף ומשענת מתמונות עבר ומתקדימים מן העבר, כשההווה וגם העתיד עשויים היו להיתפש כהמשך של גורמים ושל תהליכים שמקורם בעבר. כיוון שההיסטוריה נתפשה כתהליך של רציפות והמשכיות, היה צורך לברר את טיב העבר כדי לדעת מה צופן העתיד - מה אפשרי ומה בלתי אפשרי בו. העתיד נראה בלתי אפשרי להשגה ללא שיחזור מספק של העבר, ללא עגינה בו וללא שאילה ושאובה ממנו. הציונות ביקשה אפוא להגדיר את תפישתה לגבי מהות ההיסטוריה והכוחות הפועלים בהיסטוריה, ועל פי תפישתה זו להגדיר את מהות המורשת ההיסטורית-תרבותית היהודית ואת מקומה בתהליכים ההיסטוריים העתידיים.³

כמו בלאומיות האירופאית, כך גם בתפישת הציונית - מתגלה שניות ביחסה של התודעה ההיסטורית אל העבר: "המתח הזה בין הצורך למרוד ולהינתק מצורות קיימות לבין הצורך לבסס צורות על תקדימים וצידוקים היסטוריים", והעבר ה"מבטא את עיקר מהותה של התנועה הציונית ביחסים הערכיים שלה".⁴ תפישת ההיסטוריה, לפי גישה זו, הייתה כרוכה בהכרה ברציפות היסטורית, רציפות המתקיימת מעבר לשנות הגלות והמקשרת בין התקופה הקדומה לבין תקופת התחייה החדשה.

2 ש' אלמוג, ציונות והיסטוריה, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 10-14;

E. Hobsbaum, T. Ranger, Invention of Tradition, London, 1991, pp.12-14

3 נ' רוטנשטרייך, המחשבה היהודית בעת החדשה, ת"א, 1966, עמ' 281-322.

4 "הציונות וזיקתה לתודעת העבר היהודי" (סימפוזיון), בתוך: הכרת העבר בתודעת העמים ובתודעת עם ישראל, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 154.

המתח הפנימי והאמביוולנטיות, בהתייחסות לעבר ולמסורותיו, מתקשרים ומתגלמים בתפישה הציונית במושגים "עבריות" ו"שלילת הגלות". "שלילת הגלות" פירושה מרד והתנגדות לחלקים גדולים ומכריעים בעבר ההיסטורי של העם היהודי, מרד נגד האקסקלוסיביות הדתית-ההיסטורית בחיי העם בגולה; מרד נגד האינטלקטואליזם המופרז שציין את האידיאלים החברתיים, התרבותיים והמוסריים של היהודים בתקופת הגלות, ונגד התלישות של היהודים מן המציאות של חיי היומיום. ברם, ההתייחסות לגלות לא הייתה רק ביטוי של "לאוו" ו"ביטול"; להוגי הלאומיות היהודית החדשה הייתה הגלות גם מציאות עובדתית שהם חתרו להבנתה ולחשיפת שורשיה, על מנת למצוא בסיס "למעשה חברתי משנה ומתקן".⁵ במילים אחרות: ביטויי הלאו והשלילה, המכוונים כנגד תופעת הגלות, מייצגים ומעצבים במידה רבה את המטרה החיובית שהם ביקשו לממש: הרנסנס של השיבה אל הטבע ושל נעיצת שורשים במולדת; שיבה אל חיים טבעיים, אנושיים-לאומיים ושאיפה לשלמות ולהוויה משוחררת.

הביטוי המובהק ביותר לשינוי הערכים שביקשה הציונות לחולל, טמון במושג ה"עבריות" כמייצג דגם היסטורי כולל וכמטבע לשון שמבטא הכרה בייחוס ההיסטורי-התרבותי של הציוני ושל היהודי העולה לחיות בארץ ישראל, היהודי שמפגשו עם הארץ איננו רק מפגש עם "ארץ קודש". במושג "עבריות", שהפך לסמל מרכזי, היו כמה מכלולי תכונות:⁶ התגלמות של המימד הלאומי-הממלכתי-הריבוני של עם ישראל בארצו ההיסטורית, ששיא ביטויו היה בתקופת דוד ושלמה ובימי ממלכת החשמונאים; זיקה ישירה לטבע ולנוף של ארץ ישראל, להכירם ולחוש קרבה נפשית כלפיהם ולא זרות; מהות יהודית חדשה, לא גלותית, חופשית, ויטלית; פתיחות לעולם המודרני ולאינטרפרטציה לאומית (בניגוד לזו הדתית) של ההיסטוריה היהודית. הציונות ראתה עצמה כמגשימה את הדגם הזה, ומתוך כך ניתן להבין מדוע היא דירגה דירוג שונה את המרכיבים המסורתיים של הזהות היהודית, והציבה את המרכיב הארצי, את ציון, בראש רשימת מרכיבי הזהות. בשל המימד הרומנטי שהיה טבוע עמוק בציונות, קל היה לה לחפש את הדגם של ה"עבריות" בעבר, ולהגדיר את מימושו של דגם זה במונחים של רציפות סימבולית עם העבר הלאומי הקדום. יצירה של תודעה חדשה- "עברית",

5 נ' רוטנשטרייך, שם, עמ' 161.

6 י' שביט, "חברה לאומית ותרבות לאומית - שתי פרספקטיבות", הציונות, ט (תשמ"ד), עמ' 114; י' שביט, מעברי עד כנעני, ירושלים, 1984, עמ' 39;

Y. Zerubavel, *Recovered Roots, The Making of Israel Tradition*, the University of Chicago Press, 1995, p. 57-58

"טריטוריאליזם" - לא ניתן היה לממש יש מאין ללא דגם אידיאלי שרוצים להידמות לו. יתר על כן, כדי שאפשר יהיה לבצע "טרנספורמציה" לאומית - שינוי מהותי מאומה גלותית לאומה טריטוריאליזם, הינתקות ממהות אחת ומעבר למהות אחרת - היה צורך להוכיח שהמהות של "אומה טריטוריאליזם" כבר מצויה בכוח, ושכל מה שדרוש הוא מימושו של "בכוח" זה.⁷ לפיכך, היה הכרח גם במיתוס ציוני הנושא את דגל האומה הטריטוריאליזם שגלתה מאדמתה ושואפת לחזור אליה, כי רק על אותה אדמה תיתכן היהדות האמיתית והחופשית מעיוותי הגולה. את המיתוס יכלו לספק ימי בית ראשון ושני שייצגו את "התקופה הטרומית", "הישראלית", "העברית".

התפישה הציונית ייעדה להיסטוריה תפקיד מרכזי בעיצוב הזהות הלאומית. באותה רוח התגבש החינוך העברי בארץ ישראל בראשיתו. שאלות יסוד שעסקו בזהות העצמית, בחברה המתחדשת בארץ ישראל, בצביונה, במשמעותה ובתרבותה, העלו את הצורך בפענוח של העבר ההיסטורי ובמתן פרשנות הולמת לתקופות קודמות.

בהקשר הארצישראלי כוונה ההתפתחות של החינוך העברי על ידי אידיאולוגיה לאומית פלשתינוצנטרית ועל ידי תודעה היסטורית פטריוטית, שהיו פועל יוצא של המודעות העברית הסגולית, שהלכה והתפתחה בארץ ישראל מתחילת שיבת ציון המודרנית בשנת 1882. החוויות הראשונות של המפגש עם נופה הקדמון של ארץ ישראל; החוויה הראשונה של הדיבור בעברית; חוויות השיבה אל נקודות הראשית של תולדות העם ותוך כדי השיבה אל התנ"ך, ש"תיווך" בין המפגש האקטואלי עם נוף הארץ לבין המפגש עם הדיבור בעברית ועם ההיסטוריה של העם בארצו - כל אלה תאמו למושג "עבריות" כמושג היסטורי-תרבותי וכדגם היסטורי כולל.

בהתאם לכך בחרו המורים העבריים להדגיש תכני לימוד ופעילויות, שאמורים היו להוביל להשגת המטרות האידיאולוגיות הלאומיות. לא היו ביניהם עוררים ביחס לידע ההיסטורי שמקנה התנ"ך, כיסוד לחינוך לאומי, כמקור המסייע לעמוד על אמיתות היסטוריות רבות וכמקור לתפישות אידיאולוגיות-היסטוריות ולאומיות.

* * *

במסורת הרבנית היה לימוד המקרא מוזנח לגמרי ובדורות רבים של מסורת פרשנית לא היו מבארים את המקרא אלא לפי ההלכה. לאחר דורות רבים, שבהם נידחק התנ"ך למעמד שולי בחיים היהודיים, גילתה אותו מחדש תנועת ההשכלה. המגמה הייתה להעמיד את התנ"ך כסמל של "היהדות החדשה", בניגוד לתלמוד ולספרות הרבנית שנחשבו לסמליה של "היהדות הישנה". הציונות גילתה אותו מחדש וביקשה לחזור אל התנ"ך ולהשיב לו את מרכזיותו, לא רק כמקור השראה אלא כפרוגראמה ממש.

תנועת תחייה לאומית נוטה לראות עצמה כהתחדשות של עבר רחוק ואידיאלי ולא כיצירה של יש מאין. על כן מתרפקת תנועה מעין זו על ספרות לאומית קדומה, המעלה את הרוח הקדמונית האיתנה של העם כפי שהייתה בטרם "סולפה" על ידי מהלך ההיסטוריה. גם תנועת התחייה הלאומית היהודית גילתה כאילו מחדש את התנ"ך כספרות הלאומית של עם ישראל ותהתה דרכו ובאמצעותו על רוח העם ועל שלמות חייו לפני היות הגלות.⁸ אמנם התנ"ך הוא בגדר ספרות לאומית של עם ישראל בכל הדורות, אלא שבכל הדורות ראו בו את דבר אלוהים, ומי שרואה בתנ"ך את דבר אלוהים אינו נותן דעתו על כך שהוא גם ספרות לאומית. רק משפסקו לראות את התנ"ך כדבר אלוהים פשוטו כמשמעו, החלו לראות בו יצירה של הגניוס היהודי וביטוי לרוח העם. בנקודה זו מצאה תנועת התחייה הלאומית היהודית אסמכתא בגישה המודרנית שהיא גם גישה היסטורית.

לא די בעובדה שהתנ"ך הוא יצירה לאומית כדי להסביר מדוע נאחזה בו תנועת התחייה הלאומית. הן גם כל יצירות התרבות של עם ישראל שלאחר התנ"ך הן יצירות לאומיות, ובכל זאת לא גרסה תנועה זו שיצירות אלו הן מכשיר חינוכי-לאומי. תפישת ההיסטוריה היהודית של הלאומיות היהודית החדשה הבחינה בצורה חדה בין תקופות של ריבונות מדינית וריכוז טריטוריאלי, שזכו למלוא

8 כך, לדוגמא, מצא פרץ סמולנסקין בתנ"ך אוצר לאומי אדיר - מאגר לזיכרון השורשים ההיסטוריים ותמונות עבר המלמדות על אחדות לאומית, שאינן אלא "האגודה האחת אשר תאגד ותאחד לב בני ישראל". ראה: ד' סמולנסקין, "עם ועולם", בתוך: מאמרים, א', ירושלים, תרפ"ה, עמ' 33; אחד העם ראה בתנ"ך ביטוי לפעולת הרוח הלאומית, וסגולה יתרה נודעת לו מאחר שמהווה "חלק עצמי מן 'האני הלאומי' ולאני זה אין קיום בלעדיו", וערכו הלאומי הוא לפיכך יחיד ומיוחד. ראה: אחד העם, "תורה מציון" (תרע"א), על פרשת דרכים, עמ' תח'; ברוח זו התבטא גם המורה זאב יעבץ: "המקרא הוא העיקר לרוח עמנו". ראה: ז' יעבץ, טל ילדות, ללמד בני יהודה ראשית דעת, ירושלים, תרנ"א, עמ' 5.

תשומת הלב ולהערכה חיובית, לבין תקופות של פיזור ושיעבוד שנידונו לשלילה. הבחנה זו שימשה גם קנה-מידה עיקרי להערכת גילויי היצירה התרבותית של העם בתקופות השונות בתולדותיו. בIODעין או שלא בIODעין, ראתה תנועת התחייה הלאומית ביצירה הכוללת של דורות הגלות ביטוי לרוח הגלות, ואילו בתנ"ך היא ראתה ביטוי לרוח העברית הלאומית האמיתית אשר אליה מבקשים לשוב. תנועת התחייה הלאומית ראתה עצמה מבחינות רבות כשיבה אל התנ"ך, כי אין הוא בעיניה יצירה לאומית גדולה גרידא, אלא יצירה לאומית למופת, המשקפת חיים לאומיים למופת; בימי התנ"ך חי עם ישראל חיים לאומיים אמיתיים ובריאים, חיים טבעיים ושלמים, ואילו הגלות עקרה חיים אלה. תנועת התחייה, התופשת את הווייתה תפישה לאומית והמתאמצת לחדש את חיי העם היהודי כקדם, שבה באופן טבעי אל התנ"ך.

התנ"ך מילא בתפישה הציונית תפקיד נכבד למדי כספר ההיסטוריה של העם העברי הקדמון, "עוד יותר ממה שהתנ"ך הוא בית אוצר לידיעת המולדת הוא ספר לימוד של ההיסטוריה הלאומית",⁹ "הטוב שבספרי ההיסטוריה".¹⁰ ההתנחלות של השבטים, עלילות הגבורה והמפללות, חיי העם היושב על אדמתו וחי מעמל כפיו - כל אלה היו פרקים בסאגה היסטורית גדולה שעניינה היווצרותה של האומה העברית. התנ"ך הביא גם סיפור היסטורי עקיב, שנראה כמקיף את ההיסטוריה כולה מבריאת העולם ועד המאה החמישית לפני הספירה, וגם פרשנות מעמיקה של אותה היסטוריה. באמצעות פרשנות זו אפשר היה להציע תזות היסטוריות שניתן לבסס באמצעותן את האבטוכטוניות של עם ישראל בארץ ישראל על בסיס היסטורי "אמפירי".¹¹ על-פי התקופה המקראית, היהדות איננה "גלותית" או "אוניברסאלית" אלא "ארצית" במהותה, והאומה העברית היא אומה קדומה שיש לה תודעה לאומית עצמית וזיקתה לטריטוריית המולדת שלה היא קדומה מאוד. גישה כזאת יכולה להיות "קונסטרוקטיבית". היא בונה ומאששת "מיתוס מוצא" ודימוי של "תור זהב" קדום, המשמשים יעד

9 ש"ד גויטיין, "על היסודות הרעיוניים של הוראת התנ"ך בבית הספר העברי", בתוך: ח"י רות (עורך), על החינוך התיכוני העברי בארץ ישראל, ירושלים, 1939, עמ' 48.

10 י' ישובי, חינוך ומסורת, ארבעים שנות חינוך, חיפה, תשכ"ו, עמ' 86.

11 על המקרא כמקור "לפירוש מרומן של ההווה, כפי שההווה היה לפירוש ממחיש של המקרא", ועל תמונות העבר המקראיות כמקור לאופציות של תודעה היסטורית שימושית", ראה: א' סימון, מעמד המקרא בחברה הישראלית: ממדרש לאומי לפשט קיומי, ירושלים 1999; י' שביט, מעברי עד כנעני, ירושלים, 1984, עמ' 27-28.

לסנטימנטים לאומיים ולרומנטיקה לאומית. מיתוסים ודימויים שתנועות לאומיות נוהגות "להמציא" כמותם.¹²

כנגד לימוד התנ"ך בחינוך הישן, טענו המורים העבריים כי "בחדרים או בת"ת ובישיבות התנ"ך נחשב ללימוד טפל שלומדים אותו אך לצאת ידי איזה חוב ישן",¹³ "תעודה קבועה ומקובלה הייתה לו ללימוד התנ"ך בחדר הישן, ולפיה נסתמנה גם תכנית הלימוד וגם דרך הלימוד. התעודה הייתה ברורה - הדת... מן התנ"ך למדו רק חלק קטן... מעולם לא היה היהודי מקפיד על הכמות בתנ"ך ועל הסדר המקובל".¹⁴ לעומת החינוך הישן, העמיד החינוך העברי מראשיתו את התנ"ך במרכז ההוויה החינוכית ובמרכז תכנית הלימודים, כלימוד לאומי בעיקרו וכיסוד למורשת ספרותית והיסטורית:

"התנ"ך היה יסוד היסודות לחינוך העברי. הפאתוס החינוכי ניתן בבית הספר העברי לא למשנה ולא לתלמוד, אלא לתנ"ך. בהפגישו את הדור הצעיר עם עולם התנ"ך, מצא המחנך העברי אפשרות לעורר בלב הנוער תחושת שייכות לאילן עתיק היומין ואהבה ללשון הקדומה, וקשר קשר אמיץ בין העם לארץ. בלימוד התנ"ך החיה המורה העברי את עברו המפואר של העם, נתן יסוד חדש ומוחשי להבנת התנ"ך ולגילוי פרשיותיו הכמוסות, ועורר אהבה ללא גבול לאדמת התנ"ך. התנ"ך נתן בלב הנוער בסיס מוסרי להכרה בקשר הגורלי והנצחי שבין העם לארץ. המוסר החברתי והאנושי, כפי שמצא את ביטויו בפרקי הנבואה בספר הספרים, היה מיסודות החינוך העברי, כפי שהיה גם מיסודות האמונה של דור התחייה".¹⁵

12 A.D. Smith, *The Ethnic Origins of the State*, Oxford, 1986, chap. 8

13 י' גרזובסקי, "השקפה על מצב הישוב בארץ ישראל בשנת תרנ"ד", לוח אחיאסף, תרנ"ד, עמ' 398 יהודה גרזובסקי (1862-1950) עלה לארץ בשנת 1887. בשנת 1889 נתמנה מורה במושבה עקרון ומשנת 1891 שימש כמורה בזיכרון יעקב. ב-1893 עבר ליפו ונמנה עם מייסדי בית הספר לבנים. בשנת 1891 יזם ביחד עם חברו דוד יודילוביץ את אספת היסוד של המורים ולקח בהן חלק פעיל עד 1896. הוא הרבה לכתוב בנושאי חינוך: מאמרים, תכניות לימודים, ספרי לימוד.

14 פ' שיפמן, "לשאלת לימוד התנ"ך בבית הספר העממי", החינוך, ח (תרפ"ה), עמ' 7-8. פנחס שיפמן (1873-1945) היה משנת 1895 מורה ב"חדר המתוקן" וגישתו החינוכית התייחדה בשילוב לימודי קודש עם לימודי חול.

15 א' ברטנא, "לשאלת התודעה היהודית בחינוכו של הדור", בתוך: ח' מרחביה (עורך), ספר היובל של הגימנסיה העברית בירושלים, עמ' קלג.

קביעת מעמדו הנכבד של התנ"ך, כיסוד בחינוך הלאומי, קשורה הייתה בתהליך של התחייה הלאומית, אך הייתה גם תוצאה של שיקולים פדגוגיים שלפיהם הולמים תכני התנ"ך את צורכי החינוך האנושי והלאומי גם יחד.

לימוד התנ"ך כרובד רחב ובולט במסגרת הלימודים העבריים, נכלל כבר בהצעה לתכנית הלימודים של אספת המורים בשנת תרנ"ב; בהצעה לתכנית הלימודים של בתי הספר העממיים בארץ ישראל שפורסמה על ידי אגודת המורים בשנת 1903, ובתכנית הלימודים משנת 1907 שכתבו עזריהו, קרישבסקי ויחיאל. "עיקר הלימוד הוא תנ"ך", מעיד בזיכרונותיו אחד התלמידים הראשונים בעקרון.¹⁶ כך מעיד גם בתרני"ט, אברהם סוס, מורה בגדרה.¹⁷ ומעיד גם המורה והמחנך צבי שרפשטיין, בעקבות ביקורו בארץ, כי "התנ"ך משמש יסוד והיסוד החשוב ביותר בבית הספר... עובדה היא שאין להכחישה כי התנ"ך משמש נשמת החינוך ואין הבדל בדבר בסוג בית הספר".¹⁸

המורים העבריים ראו בתנ"ך אוצר בלום של מקורות היסטוריים ללימוד תולדות ישראל. לדידם, ספרי התנ"ך הם "מקורות ההיסטוריה העברית הקדומה",¹⁹ ובתנ"ך יש חומר רב המסייע לעמוד על אמיתות היסטוריות רבות, ומכאן האפשרות ואף ההכרח לראות בתנ"ך אספקלריה לצורכי הלימוד של תולדות ישראל.²⁰ אכן, נושאי הלימוד שעסקו בתולדות ישראל עד ראשית תקופת הבית השני נלמדו הלכה למעשה לפי התנ"ך.²¹

16 ד' נימן, בראשית ברוא, ת"א, תשכ"ג, עמ' 22-23.

17 מתוך מכתבו של סוס לסופר אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ (אז"ר), ה' אדר תרנ"ט (1899.2.15), בתוך: מ' אליאב (עורך), ספר העלייה הראשונה (קובץ מקורות ותעודות), ב', ירושלים, תשמ"ב, עמ' 325-327.

18 צ' שרפשטיין, החינוך בארץ ישראל, ניו-יורק, תרפ"ח, עמ' 45.

19 ח"א זוטא, "המלמד והמורה", השלוח, כא (תרע"ד), עמ' 107. חיים אריה זוטא (1939-1868) היה מורה ב"חדר המתוקן" בליטא. בשנת 1904 עלה ארצה ושימש מורה בבית הספר לבנות ביפו. בתקופת מלחמת העולם הראשונה היה מנהל בתי הספר לבנים ובנות בירושלים.

20 ב"צ מוסינזון, "התנ"ך בבית הספר", החינוך, א (תר"ע), עמ' 23; פ' שיפמן, שם, עמ' 10.

21 ראה, לדוגמא: דיון מורי בית הספר תחכמוני על הוראת דברי ימי ישראל, תרע"א, ארכיון לחינוך יהודי (אח"י) 1.39/7; דיון מורי הגימנסיה העברית בירושלים, הארכיון ההיסטורי של ירושלים, פנקס הפרוטוקולים: תרע"ג-תיק 3480, תרע"ה-תיק 3516; דין וחשבון על בית הספר לבנות בירושלים, תרע"ח, הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ) S2/523; וגם דבריו של יוסף לוריה על לימוד דברי ימי ישראל "המתחילים מהתנ"ך", יומנו של ד"ר יוסף לוריה, מחברת ראשונה, בית הספרים הלאומי, (בס"ל) 801171. יוסף לוריה (1871-1937) היה מנהל "החדר המתוקן" בוורשה. עלה לארץ ב-1907 ולימד בגימנסיה "הרצליה". היה מראשי הלוחמים ב"מלחמת השפות". עמד בראש מחלקת החינוך של הוועד הלאומי וכיהן בתפקיד זה עד יום מותו.

לא היו עוררים ביחס למרכזיותו של התנ"ך בלימוד תולדות ישראל, ולא היו עוררים ביחס לתפישות אידיאולוגיות-היסטוריות ולאומיות המשתקפות בידיעות ההיסטוריות שמקנה התנ"ך, אך היו שהתלבטו בשאלות דידקטיות ופדגוגיות: מה בין המטרות הלאומיות של לימוד התנ"ך למטרות לימודיות-היסטוריות? כיצד נקשרות המטרות הלאומיות לתכליות הלימודיות של הוראת ההיסטוריה העברית הקדומה?

בהתייחסות לתנ"ך בחינוך העברי מראשיתו, עולה התפישה שהתנ"ך הוא הספרות הלאומית הגדולה של עם ישראל. ספרות המתארת במיוחד את תקופת הזוהר של העם בראשיתו - היווצרותו, התנחלותו בארצו וימי הממלכה הראשונה. ללמד לילדים את סיפורי האבות, את סיפורי המדבר, את סיפורי ההתנחלות והגבורה בימי השופטים, את סיפורי הקמת הממלכה והמלכים הראשונים - זאת הזדמנות מיוחדת במינה ליישום החינוך הלאומי.

גישה חינוכית זו של מורי העלייה הראשונה באה לידי ביטוי בדבריו של המורה מרדכי לובמן, באסיפת המורים השמינית בתרנ"ה.²² הוא הציע "להלעיט את התלמידים בתנ"ך ובאמצעות התנ"ך 'להנחיל רוח עברי לבנינו'". ונימוקו:

"הילד הצרפתי או הגרמני נעשה לפטריוט גמור לא רק מלימוד דברי הימים, כי אם גם ממעמד עמו, מהתפתחות ארצו, והוד החיים השורר במדינתו ... אבל אנחנו אין לנו לעומת זאת כי אם עבר יפה, מעמד עמנו שבעבר, תפארת ארצנו שהייתה, הוד החיים אשר שררו פעם במדינה והעבר הזה צפון רק בתנ"ך".²³

המורים העבריים משתתפי האסיפה היו תמימי דעים עם לובמן, וגרסו שיש לתת לילדים "סיפורים מדברי הימים לישראל מהתנ"ך", "להעניק לילד את רוח התנ"ך", ואז גם "יידע שהוא יהודי בן עם יהודה שחי בכבוד כמתואר בתנ"ך".²⁴

22 זיכרון דברי האסיפה השמינית, טבת תרנ"ה, אוסף דוד יודילוביץ, אצ"מ A/192/765, עמ' נב-נג. קבוצה של מורים עבריים ממושבות יהודה ומיפו התכנסו בייט בחשוון תרנ"ב (20 בנובמבר 1891) ויסדו את אגודת המורים העבריים הראשונה בארץ ישראל. האגודה שנתכנתה בפי מייסדיה "אספת המורים", פעלה לסירוגין כארבע שנים, במטרה להניח תשתית פדגוגית ומנהלית אחידה ומחייבת לכל בתי-הספר הלאומיים בארץ ישראל.

הפרוטוקולים של אספת המורים נרשמו בידי המורה דוד יודילוביץ במחברת בשם "ספר זכרון דברים לאסיפת המורים בארץ ישראל" והיא מצויה באצ"מ A.192/765.

23 שם, עמ' נ"ה.

24 שם.

נציג נוסף של הגישה הלאומית היה המורה יוסף ויתקין. בוועידה הכללית השלישית של הסתדרות המורים בשנת תרס"ה נשא ויתקין הרצאה אודות לימוד התנ"ך.²⁵ חשיבותה של הרצאה זו אינה בחידושיה, שהרי היו בין באי הוועידה שטענו כלפי ויתקין שלא חידש דבר, אלא דווקא בהיותה מייצגת דעות רווחות בקרב מורי הדור, אף כי לא כולן היו מוסכמות על הכול.

ויתקין מצא כי בלימוד התנ"ך יש "לברר לנו ראשית כל את מטרתנו ואחרי כן לסגלו אל הדרישות הפדגוגיות". לדעתו, יש לזנוח את מטרות ההוראה הישנות, שאליהן כיוונו בהוראת התנ"ך בעבר: הוראת הדת והקניית השפה העברית, שידיעת התנ"ך אינה משרתת אותה עוד ביעילות, ולהתרכז בשלוש אחרות: תורת המוסר, חינוך הרגש הלאומי והכרת דברי ימי ישראל ויצירתו הספרותית העתיקה.

המטרה הראשונה - הוראת תורת המוסר: בית הספר מכשיר, פחות או יותר, את התלמיד לקראת "מלחמת החיים", דהיינו - להיות אדם המתפקד כחבר פעיל ומועיל בחברה, אך אין הוא דואג להכינו לקראת "שלום החיים", דהיינו - להיות אדם שחייו החברתיים סדורים ונשענים על חוקי המוסר. כאשר שלטה בלימוד התנ"ך המטרה הדתית, חסרון "שלום החיים" לא היה מורגש, כי לדת מעצם טבעה יש כוח מוסרי חזק. עם התרופפות המטרה הדתית, קטן כוח המוסר וחסרונו מורגש היטב בבית-הספר. הדור הצעיר הוא דור הנכנע ליצריו, שבוי בידי "החיה שבו" וכן בידי סדרי חברה רקובים. מה מציע ויתקין לתיקון המצב? לדעתו, ספרי הנביאים הם המתאימים ביותר להוראת תורת המוסר. ספרי הנביאים יציגו בפני התלמיד את המלחמה למען מוסר ערכי של "טוב" ו"צדק" מוחלטים ולא חוקי מוסר יחסיים החולפים עם חלוף הדורות. דמויות הנביאים הן דמויות של לוחמים נצחיים למען התקדמות האדם. לדעתו, הזדהות התלמיד עם דמות הנביא, עם מלחמתו ומטרתה, תעורר בו אהבה לצדק ושנאה לרשע ועריצות, ותבהיר לו את טעם העוז והגבורה הכרוכים בסבל ובכוח עמידה. המטרה השנייה - פיתוח הרגש הלאומי: חיזוק ההכרה הלאומית הפנימית הנה צו חשוב לקראת הפיכת הציבור היהודי לעם אחד בעל הכרה לאומית אחת. לדעתו, התלמיד העברי כבר אינו מוקף באותה אווירה דתית שהייתה קיימת בעבר. הוא נתון יותר ויותר

25 האסיפה התכנסה בבניין בית-ספר למל בירושלים ב-תרס"ה. מההרצאות בנושאי ההוראה שרדה רק הרצאתו של ויתקין. ראה: אח"י, 91/8. יוסף ויתקין (1876-1912) עלה לארץ ב-1898. היה פועל חקלאי במושבות העלייה הראשונה ואח"כ מורה בגדרה, במסחה ומנהל בית הספר בראשון לציון.

להשפעת הזרמים האוניברסאליים. ולכן - אם לא תיעשה פעולה תקיפה להקיף את התלמיד ברוח לאומית, הוא עשוי להתרחק אט-אט מעמו. רק חזרה לאווירת התנ"ך תוכל להוות סכר להשפעת זרמים אלו. סיפורי התנ"ך יפים לאוזן כל נער. לשמע סיפורי התנ"ך יתפעם התלמיד וייקשר אל הארץ. לפיכך צריכים המורים לכוון את הלימודים כך שיהוו הד לקולה של "ילדות האומה". בחינוך להכרה לאומית ולרגש לאומי מציע ויתקין לעורר בתלמידים הזדהות עם גיבורי העם, עם מאבקים ומטרותם, והזדהות עם הארץ.

המטרה השלישית - הכרת דברי ימי ישראל וספרותו: לדעת ויתקין סיפורי התנ"ך הם אמצעי אותנטי להכרת ההיסטוריה היהודית וללימוד המורשת הספרותית.

הגישה של ויתקין רואה בתנ"ך מכשיר רב עוצמה לטיפוח ערכים לאומיים, מוסריים ואסתטיים. המטרה היא שהתלמיד העברי ילמד על חיי עמו במלוא היקפם מתוך סיפורי התנ"ך, המביאים את האירועים ההיסטוריים החשובים ביותר בחיי העם. ברוח תפישה זו סבורים היו מורים נוספים שניתן ללמוד מן התנ"ך נושאים שונים מרשומות ההיסטוריה; שניתן לטפח לאורו הבנה ותודעה היסטורית ושיש להפכו למכשיר בדוק ונאמן המתאים לחינוך התלמיד הציוני.

חיים אריה זוטא הדגיש, בהתייחסותו לספרי המקרא, שהם "מקורות ההיסטוריה הקדומה שלנו במשך אלף וחמש מאות שנה מימי אברהם עד עזרא ונחמיה"²⁶. לדעתו, יש ערך רב ללימוד ההיסטוריה על פי מקורות שהם ראי החיים של עם ישראל מתחילת התהוותו. דרך התמונות המופיעות בתנ"ך, ניתנת לתלמידים האפשרות להתוודע אל חיי עם ישראל בתקופות שבהן ישב בארצו. רוצה לומר - התנ"ך משמש כריסטומטיה היסטורית.

גם המורה נח פינס גרס שהמורה המלמד את סיפורי התנ"ך חייב לשים לב לצד ההיסטורי, ו"המורה המבין יוכל להוציא בעזרת שאלותיו הרבה אמיתיות היסטוריות"²⁷. מצד אחד מדגיש פינס שהתנ"ך צריך לשמש עמוד התווך שעליו יישען כל החינוך בבית הספר העברי, כי דרכו ירכשו הילדים השקפת עולם יהודית טהורה, אך לבד מזאת "נותן התנ"ך חומר היסטורי רב ערך המועיל הרבה

26 ח"א זוטא, שם. לימים ייתן זוטא ביטוי כולל ושלם לגישתו בהוראת המקרא. ראה: ח"א זוטא, דרכי הלימוד של התנ"ך, ירושלים, תרצ"ה.

27 נ' פינס, "לימוד ההיסטוריה הישראלית בבית הספר", החינוך, ג (תרע"ג), עמ' 322. נח פינס (1875-1939) היה מורה בחדר המתוקן בוורשה. בשנת 1914 עלה ארצה ולימד בבית המדרש למורים ע"ש לוינסקי.

להתפתחותם של התלמידים והכרתם את עמם בעברו הגדול²⁸. לדידו, כאשר מעבירים לעיני התלמידים תמונות בהירות ונאמנות מחיי "ישראל החופשי" בארצו ההיסטורית - הרי זה פועל מאליו על הרגש הלאומי. כפי שניתן לראות, מנקודת מבט אידיאולוגית, היה בכוונתו של פינס לתת לתלמידים מושג בהיר על החיים הקדומים של עם ישראל החופשי בארצו ההיסטורית, ובכך לסייע להתפתחות תודעתם הלאומית בהתאמה לצורכי הדור. אך מאידך גיסא, לימוד ההיסטוריה ממקור ראשון (מהתנ"ך), נועד לתת ידיעות היסטוריות ממשיות לפיתוח השכל וההכרה ההיסטורית, תוך התאמת סדר הלימודים בתנ"ך לגיל הילדים ולהתפתחותם:

"ידעת לנבון נקל, שגם בביה"ס שבו שלטת הלשון העברית, אי אפשר לעבור על כל התנ"ך בלי השמטות ודילוגים, אלא צריך לבחור מהחומר היותר יפה וטוב ומשובח, שבכל חלקיו מה שמתאים לגיל הילדים והתפתחותם.

ספר התנ"ך איננו ספר לימוד והסדר שבו אינו מתאים אל זה של חוק ההדרגה, מן הקל אל הכבד. ברור הוא שהחומר התנ"כי בביה"ס העממי צריך להיות מסודר באופן אחר לגמרי, עפ"י דרישת ההדרגה של הלימוד וההתפתחות ההיסטורית. ולפיכך, בא בתכנית בראשונה החלק הסיפורי של התנ"ך ואח"כ החלק החוקי; ה"כתובים" נלמדים לפני הנביאים, והאחרונים ערוכים לפי הסדר הכרונולוגי.

בעת הראשונה של לימוד התורה מרגישים התלמידים קושי רב מצד הלשון והסגנון המיוחד של סיפורי התורה ובעיקר מצד התוכן, המתאר חיים זרים לגמרי. וכדי להקל את העבודה רצויות שיחות מוקדמות שמטרתן לקרב את התלמידים אל חיי הרועים והאיכרים בימי קדם. כן נחוצות שיחות אחדות על טבע ארץ ישראל - השיחות האלה צריכות להיות משולבות בסיפורים כדי שלא תהיינה יבשות ביותר.

גם בתחילת הלימוד אפשר ורצוי מאוד להרגיל את הילדים להוציא חומר היסטורי-קולטורי מסיפורי התנ"ך בעזרת שאלות המורה. כמעט אין לך אף סיפור אחד בספר התורה, בייחוד בבראשית, שלא נוכל להוציא ממנו על נקלה איזו עובדה השייכת לאופני החיים של העברים הקדמונים והעמים שכניהם. והתוצאות

28 נ' פינס, "תכנית בית הספר העממי", הוצאת אמנות, תרע"ז, עמ' 36.

של השיחות האלה חשובות עד מאוד כמו להבנת התנ"ך וכן לדעת ההיסטוריה הישראלית".²⁹

ודוגמא נוספת, יוסף עזריהו, בגישתו לתנ"ך כמקור וכעזר ללימוד תולדות ישראל, נותן ביטוי למימד דיסציפלינארי אולם מדגיש במיוחד כאחרים את המימד האידיאולוגי-לאומי. מנקודת המבט הדיסציפלינארית, משייך עזריהו את התנ"ך "למקצועות אשר אבריהם מחוברים זה אל זה בסדר קבוע כחוליות השלשלת. לסוג זה שייך בעיקר לימוד ההיסטוריה שהסיבה והמסובב קובעים את סדר השתלשלות מאורעותיה, אבל גם לימוד התנ"ך שחלק גדול ממנו הוא חומר היסטורי וגם חלקו הפיוטי רובו צריך להינתן מתוך נקודת השקפה היסטורית, כדי שיואר באור ההתפתחות ההיסטורית-קולטורית".³⁰ מנקודת המבט האידיאולוגית-לאומית מבהיר עזריהו: "תועלת רבה תצמח גם ללימוד הזה עצמו אם קטעים מספר התנ"ך, מעין מונוגרפיות, ישוורו בתוך העבודה המרוכזת בקשר עם החגים וימי הזיכרון הדתיים, עם ההתבוננות ההיסטורית הקשורה במקומות, בשרידים ובהופעות אחרות שבסביבת התלמידים, או בקשר עם תופעות הטבע ועם ההתבוננות בחיי האדם והמשפחה, וההוראה תקרב באופן זה בנפש החניך את העבר הרחוק אל חיו בהווה ותחייה את סיפורי המקרא בטל המולדת ואת המולדת תאיר באור העבר... כי בבקש המורה תמיד לבנות גשר בין ההווה והעבר יכשיר מעט מעט את החניכים להבין את החיים הקדמונים ולחיות את רוחם בהם".³¹

מימד דיסציפלינארי מובחן ומודגש יותר נמצא בהתייחסותו של אברהם צפרוני. צפרוני מדגיש את מעלותיו של הסדר ההיסטורי-כרונולוגי כאשר באים ללמוד את התנ"ך "באופן מדעי", אך מאידך הוא מודע גם לדרך ההוראה של המורה "מן הקל אל הכבד", ומכאן גם חשיבות השאלה באיזה סדר או באיזה קטעי ספרים עליו לבחור ומה עליו ללמד קודם. לדעתו, "הסדר הכרונולוגי המקובל בבתי הספר בארץ ישראל הוא נכון מנקודת מבט היסטורית. התלמיד עובר מתקופה לתקופה

29 שם, עמ' 36-37.

30 י' עזריהו, "לשאלת התיקונים בבתי ספרנו", החינוך, ו (תרפ"ב), עמ' 10. יוסף עזריהו (אוזרקובסקי) (1872-1945) היה מורה מ-1899 ב"חדר המתוקן" בברונדו. ב-1905 עלה ארצה. לימד בבית הספר ברחובות וכעבור זמן החל להורות בבית הספר לבנות ביפו. בשנת 1907 השתתף בחיבור תכנית הלימודים הראשונה המפורטת לבית הספר העממי. בימי מלחמת העולם הראשונה שימש כמנהל בית הספר הריאלי בחיפה. הרבה לכתוב בענייני החינוך העברי.

31 שם, עמ' 12.

ולפני עיניו מתבררות לא רק כל תקופה ותקופה כשהיא לעצמה, כי אם גם השפעת תקופה אחת על השנייה. הוא רואה את הקשר של המאורעות, את כל אותם התנאים שהולידו תקופה..."³²

תפישת התנ"ך כמקור וכעזר ללימוד תולדות ישראל באה לענות על מטרה דידקטית ופדגוגית - לתת לתלמיד מושג היסטורי על תקופת הראשית של התהוותו, ובמקביל - המטרה האידיאולוגית הלאומית - ליצור זיקה פנימית לאותו עבר שאליו פנתה הציונות, בחינת מקור ומוקד של הזדהות שעליו יתחנך דור חדש של יהודים לאומיים. תפישה זאת מצאה ניסוח פרוגרמאטי מובהק במאמרו של ד"ר בן-ציון מוסינזון על התנ"ך בחינוך העברי בארץ ישראל.³³

במאמרו הציג מוסינזון בצורה שיטתית את גישתו ללימוד התנ"ך, זו אשר יושמה בשיעוריו בגימנסיה העברית "הרצליה". מוסינזון ראה בתנ"ך תעודה היסטורית ולאומית אשר בכוחה לספק השראה מהפכנית, זהות לאומית וגאווה לאומית לדור העברי הצעיר. "הספר הזה הוא הראי היחידי שבו משתקפים חיי העבר המזהיר שלנו", טען מוסינזון, ולכן יש "להניחו ביסוד החינוך של הדור הצעיר ... שיבה אל התנ"ך צריכה להיות הסיסמה שלנו! ... מה יש לנו בלעדי התנ"ך? מה

32 ביקורת מאת ד"ר א. צפרוני על הספר "נביאים אחרונים, עם באור חדש, מפות וציורים מאת ש.ל. גורדון [ורשה, תר"פ], החינוך, ה (תרפ"א), עמ' 245.
צפרוני מציין בחיוב כי הסדר המקובל בהתייחסות למקרא הוא הסדר הכרונולוגי. אישוש לדבריו ניתן למצוא בתכניות הלימודים של בתי הספר העבריים. לדוגמא, בבית הספר לבנות בירושלים נמצא שסדר הלימודים נערך תוך מתן מענה ל"שיטה הכרונולוגית", וכך למשל ספר ירמיהו הנלמד מיד עם כלות אותם פרקי החורבן שבמלכים ב', "הוא ההמשך הטבעי של אותו הספר - ויש בזה גם משום 'כרונולוגיה' במובן ידוע". ראה: דין וחשבון על בית הספר לבנות בירושלים, תרע"ח, אצ"מ S2/523.

ד"ר אברהם צפרוני (1883-1933) עלה לארץ ישראל בשנת 1912. משנה זו לימד בגימנסיה העברית הרצליה היסטוריה ותנ"ך.

33 ב"צ מוסינזון, "התנ"ך בבית הספר", החינוך, א (תר"ע), עמ' 23-32, 110-119. מוסינזון עלה ארצה ב-1908 והשתלב בסגל המורים של הגימנסיה "הרצליה". הוא היה בעל הופעה מרשימה, קסם אישי וניחן בכושר רטורי ועד מהרה קבע את הטון בגימנסיה ואת דרכה החינוכית. באותה שנה הוא סיים את לימודיו באוניברסיטת ברן אצל הפרופסור מארטי, איש ביקורת המקרא מיסודו של ולהאוזן, אחד מגדולי חוקרי המקרא בתקופתו, שהעמיד את גישתו על חקר התעודות ועל הגישה ההתפתחותית בתולדות האמונה הישראלית.

יכולנו אנחנו להניח ביסוד החינוך הלאומי? הן לא את הספרות המאוחרת, ילידת הגלות, אסכולת השלילה וחסרת הבסיס הבריאי".³⁴

מהי מטרת לימודו של "ספר הספרים" אשר בעיני מוסינזון הוא "ייסוד חינוכו של הדור הצעיר"?

"העברי הצעיר צריך לשאוב מתוכו את ידיעת החיים של עמו בעבר במלוא היקפם..."

כל חי העם החופשי בארצו מתייצבים אפוא על ידי לימוד התנ"ך לנגד עיני התלמיד עם אורם וצלליהם ומבלי כל כפייה מצד המורה תולד במוח הילד ההשוואה בין תמונת החיים אז והחיים הגלתיים כעת, והלב הרגש ימשך מבלי משים אחרי קווי האור, הזורחים לו מהעבר הרחוק לתוך חשכת הנכר...

לפי זה יכולים אנו לסמן את תפקיד הלימוד הזה בחינוך העברי בדברים האלה: התנ"ך צריך להעביר לעיני התלמידים את החיים השלמים של עמנו בארצו, לעורר בלב העברים הקטנים אהבה עזה אל החיים ושאיפה כבירה לחדש את ימי עמנו כקדם. למטרה חינוכית זו צריך להיות מכוון כל לימוד התנ"ך.³⁵ להוראת התנ"ך יש אפוא ייעוד לאומי ברור - לקשר את התלמיד עם עברו הזוהר של עמו, העשוי לעורר בו את הנכונות להצטרף למפעל המהפכני של החזרת עטרה ליושנה - תחיית האומה.

בהתאם לתפישה זאת, מציע מוסינזון ללמד את התנ"ך כספר היסטוריה לאומית-חילונית, שהתלמידים יכולים להזדהות עם הכתוב בו, וברוח זו הוא חייב גישה מדעית לטקסט המקראי. לדידו, חשוב לקבוע את צורתו ואת תוכנו המקוריים ואת קווי התהוותו; כי שיבה אל התנ"ך פירושה גם שיבה אל הנוסח המקורי של הטקסט, אל "הרובד הראשוני" שהוא הביטוי האותנטי לתקופה זו של העם בארצו.

במטרה להקנות לתלמידים ידיעה וזיקה לתולדות עם ישראל בימי קדם, דורש מוסינזון "לחלק את החומר ולסדר את הלימוד", היינו - לצרף את הקווים הבודדים של העבר לתמונה שלמה, שכל חלקיה יהיו עומדים "במקומם הנכון המתאים לגדלם", כדי שתשתקף בה "התפתחות חיי העם ודעותיו תחת השפעת

34 שם, עמ' 24.

35 שם, עמ' 25.

מסבות הזמן והחיים אשר מסביב³⁶. למטרה זו מציע מוסינזון להשתמש גם במדעי עזר, כגון ארכיאולוגיה ואתנוגרפיה, "כדי להאיר את התמונה מכל צדדיה ולתת לה את זוהר צבעיה האמיתיים"³⁷. ומאותה סיבה מציע מוסינזון גם ש"הסידור השלם של כל החומר ההסתורי" יעמוד בהתאמה לדברי ימי העמים מסביב, "שבכלל צריכים הם לתפוס מקום יותר נכבד בביה"ס העברי מאשר עד עתה, כי רק בתוך מסגרת זו מובן הוא עם ישראל, אשר רק ע"י התנגשויותיו עם שכניו רכש לו את כוחותיו העצמיים ויפתחם לתרבות מיוחדת"³⁸.

בספרי הנביאים מוצא מוסינזון ערך היסטורי רב, "שהם היסוד לידיעת השתלשלות הדעות והאמונות בעם"³⁹, אך "דין קדימה" הוא נותן לספרים ולסיפורים ההיסטוריים:

"הספרים ההסתוריים האלה אינם באים לספר לנו את מקרי הימים, כי אם לקבוע את יסודות דברי הימים, את הפילוסופיה של ההסתוריה העברית, אם מותר לומר כך; אבל אוצרים הם בקרבם הרבה חומר הסתורי, ויש בהם גם ספרים בלתי משוחדין מדעה קודמת כל שהיא"⁴⁰.

"בספרים ההסתוריים מוצאים אנחנו את המקרים החשובים ביותר בחיי העם. פרטי הספרים מחיים לפנינו את סדרי החיים ומנהגיהם בבית ובחוץ, בשדה ובכרם, בעת שלום ובשעת מלחמה; הרבה קוים כאלה מפוזרים בספרי התנ"ך ויחד הם נותנים תמונה שלמה מהחיים בתקופות ההן"⁴¹.

הקישור הזה בין התנ"ך להוויית עם בארצו בא בסופו של דבר לידי ביטוי קונקרטי גם במאמץ לחבר בין הספר לבין המרחב שבו הוא נוצר: "בעת לימוד החלק ההסתורי של התנ"ך צריכה מפת א"י להיות תמיד לעיני המורה והתלמיד; רוב המקרים יובנו הרבה יותר אם יושם לב כהוגן למבנה המקום, ששם קרו... ובספרים ששם נזכרים מקומות אחדים צריך לשים לב גם ליחס הגיאוגרפי שבין

36 שמי, עמ' 26.

37 שם.

38 שם, עמ' 32.

39 שם, עמ' 25.

40 שם, עמ' 27.

41 שם, עמ' 25.

המקומות האלה. המפה תועיל הרבה להחיות את הסיפורים וגם לקשר במוח הילד בין שני המושגים הטבעיים - עם וארץ".⁴²

מאמרו של מוסינזון רווי באמירות המבטאות את הזיקה לעם ולארץ, וניתן להדגמן על פי דיונו של מוסינזון בסדרי פרקי הלימוד: "לא האגדות שבתנ"ך... לא הניסים והנפלאות, שהם מוציאים את עם ישראל מגדר הזמן, המקום והסביבה, לא בהם צריכים להיות קשורים זיכרונות הילד על אודות העבר של עמו, כי אם דווקא בספורים הטבעיים, הפשוטים, הבנויים על הקשר ההדדי בין העם והארץ, המראים את השפעת הרי הארץ ועמקיה, שמיה וימה על מקרי החיים של עם ישראל".⁴³

הוראת התנ"ך בהקשר לתולדות עם ישראל באה לברוא אפוא בני לאום אשר אינם מנותקים עוד מה"זמן", מה"מקום" ומה"סביבה". לכן, הוראת התנ"ך הופכת ממילא גם להוראת העם והארץ, הוראת "סיפורים שריח המולדת נודף מהם".⁴⁴

סיכום

כפי שניתן לראות מהתייחסויותיהם של המורים העבריים לתנ"ך, ברור שהם ביקשו לעשות בתנ"ך שימוש ככלי חינוכי ולאומי ממדרגה ראשונה, בתהליך הבניית ההכרה ההיסטורית הציונית. עיקרי הגישה שלפיה יש ללמוד את התנ"ך כהיסטוריה לאומית, מצטרפים למכלול הפדגוגי והאידיאולוגי שהם ביטאו:

א. הגישה ללימוד התנ"ך מקבילה לגישה המצויה בהוראת ההיסטוריה. לפי גישה זו מאיר לימוד העבר את ההווה ומתווה דרך לקראת העתיד. לפי שהתודעה הלאומית של כל עם מיוסדת במידה מרובה על ידיעת תולדותיו, ביקשו המורים העבריים ללמד את התנ"ך כמקור לפרק המזהיר ביותר בתולדות עם ישראל, להעבירו לעיני התלמידים ולעורר בהם אהבה עזה כלפי פרק זה של חיים שלמים וטבעיים של העם בארצו, ושאיפה כבירה לחדש את ימי העם כקדם. בראייה כזאת, "כל חיי העם החופשי בארצו מתייצבים לנגד עיני התלמידים, ומאליה

42 שם, עמ' 31.

43 שם, עמ' 29.

44 שם.

תולד במוחות הילדים ההשוואה בין תמונת החיים אז והחיים הגלותיים, והלב יימשך אחרי קווי האור הזורחים מהעבר הרחוק".

ב. "דין קדימה" ביקשו המורים העבריים לתת לספרים ההיסטוריים שבתנ"ך: החלק הסיפורי שבתורה, כל נביאים ראשונים, עזרא ונחמיה, דברי הימים, מגילות רות ואסתר, וגם קטעים מנביאים אחרונים - אלה מקיפים תקופה ארוכה, שיש בה מוקדם ומאוחר, מהאבות הראשונים, עוד קודם התהוות העם, ועד כמאה שנה אחרי שובו מגלות בבל, תיאור מהלך תולדות ישראל שלתוכן נשזרים "הסיפורים" שבספרים ההיסטוריים.

ג. "הסיפורים" שבספרים ההיסטוריים נתפשים על ידי המורים העבריים כמקור היסטורי-תרבותי עשיר לידיעת החיים וההווי של עם ישראל בימי קדם, כמו - תמונות מחיי הרועים, מנהגים של כריתת ברית, מנהגי חיתון, דיני ירושה, דעות ואמונות וכו'. לדידם, שום ספר לימוד להיסטוריה לא ייתן תמונות כה בהירות, כה מוחשיות, כה בולטות וכה מעניינות כמו הסיפורים בתנ"ך. יתר על כן, דווקא ההקשר הסיפורי הבהיר, המוחשי והפשוט עשוי לפתוח את נפש הילד לתפישת קטגוריות יסוד של ההויה האנושית.

התנ"ך כחומר לימודי, כעזר וכמקור בלימוד תולדות עם ישראל, ודרכי הוראתו, יועדו בגישתם של המורים העבריים למטרה היסטורית-"מדעית" ולמטרה אידיאולוגית-לאומית. זו האחרונה זכתה ליתר הדגשה. כיצירה ספרותית לאומית גדולה, כמקור היסטורי וכפרוגנוזה לגבי עתיד האומה, הודגש התנ"ך בעיקר בשל המסר הלאומי, שכלולים בו יסודות של קפיצת הדרך ושל מעבר לערוץ היסטורי המקשר לעבר הרחוק ומדלג על פני תקופת הגלות.

תפישת ההיסטוריה היהודית נקבעה על פי אמת המידה של הקשר בין העם לארצו, והעמידה את התקופה הקדומה של בית ראשון ושני ואת תקופת הגלות זו מול זו, כתקופות המייצגות קיטוב חריף בהתפתחות הלאומיות היהודית. במסגרת זו שימש העבר הקדום מקור השראה ולגיטימציה, שנועד לבטא את רוח הלאומיות העברית שנתדלדלה ונשתכחה במשך שנות הגלות. מרכיב זה של הזיכרון הקיבוצי נסמך על ההנחה כי קיימת המשכיות סמלית ישירה בין העת העתיקה-הקדומה לעידן הלאומיות המתחדשת. הנחה זו טיפחה הזדהות עם האומה העברית הקדומה כמודל היסטורי היוצר מערכת פרשנית להתהוות האומה בהווה, בעוד שההווה נתפש כאמצעי להבנת העבר הלאומי הקדום.

כפי שניתן לראות, ההידרשות לעבר ולמורשת ההיסטורית הייתה בבחינת צורך חיוני לאור צורכי ההווה החדשים. לא העבר ההיסטורי לכשעצמו הוא המרכיב החשוב אלא השימוש שאפשר היה לעשות בו, או הפרשנות הלאומית שאפשר היה לצקת בו. התפתחותו של היישוב כחברה לאומית והשאיפה לחירות ולעצמאות, שהן ערכי יסוד באתוס של כל תנועה לאומית ובמיוחד בשלב התחייה הלאומית שבו ה"גיוס" של האוכלוסייה הוא מטרה ראשונה במעלה - אלה הובילו לחיפוש להוט יותר ויותר אחר שורשים, למתן רקע היסטורי מוגדר לזהותה הטריטוריאלית של האומה, לחיפוש אחר גיבורים, ומעל לכל - להמשכיות מדינית, לאומית וטריטוריאלית. אכן, המידה השכיחה באופייה של האידיאולוגיה הלאומית היא מה שניתן להגדיר כנוכחותו המופגנת והמתמדת של העבר בתוך ההווה והפיכתו לחזון מרכזי לעתיד.

ההיסטוריה הקדומה של ימי המקרא יכלה אפוא לשמש היסטוריה מכוננת ותבנית-עומק של תודעה היסטורית, שתעודתן להעניק משמעות או לגיטימציה למציאות לאומית מתהווה - מקור למה שוולטר בנג'מין כינה "נוסטלגיה מהפכנית", שלפיה מבט רטרוספקטיבי לרגעים היסטוריים בעבר, הנתפשים כאידיאלים הופכים קרש קפיצה לחזון של אוטופיה עתידית.⁴⁵ ניתן לראות כאן גם גרסה למה שאריק אוארבך כינה בשם "המתודה הפיגוראלית", שלפיה במסגרת הטלאולוגיה הכוללת של הגורל היהודי, נתפשים רגעים מוקדמים במסלול ההיסטורי כמבשרים רגעים מאוחרים.⁴⁶

גישה זו, יש בה כמובן כדי להזין תפישה לאומית אקטיבית בהווה ובעתיד. בראשיתו של החינוך העברי, כשהאווירה החברתית והלאומית הייתה ספוגה כיסופים לחיים לאומיים עצמיים, עורר התנ"ך אצל המורים העבריים להט אמיתי, בראותם בו מפתח קסם הפותח את השער לחיים לאומיים חדשים ולכן ראיית התנ"ך שלהם היא ראייה רטרוספקטיבית-מגמתית ולא ראייה אמונתית של קדושה דתית.

45 W. Benjamin, *Illuminations*, London, 1973.

46 E. Aurbach, *Mimesis: The Representation of Reality in Western Literature*, Princeton, 1953.